

بررسی نقش صله رحم در حفظ پیوندهای اجتماعی و آسیب‌های ناشی از قطع آن
از دیدگاه نهج البلاغه با رویکرد مقایسه‌ای با جوامع امروزی

حفیظ‌الله فولادی* / زهرا حکیم‌زاده**

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۱۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۱۱

چکیده

یکی از عناصر مهم و کلیدی سبک زندگی سالم، ارتباط سالم و مؤثر با خویشاوندان است که از آن به «صله رحم» تعبیر شده است؛ سنت حسنه‌ای که علی‌رغم اینکه در منابع مختلف به وفور و با تعابیر گوناگون بر رعایت آن تأکید و تصریح شده، بخصوص در جوامع امروزی مورد غفلت قرار گرفته است. این تحقیق درصدد است با رجوع به کتاب نهج البلاغه به این پرسش‌ها پاسخ دهد که صله رحم چه جایگاهی در نظام روابط اجتماعی دارد و آثار فردی و اجتماعی آن در فرو کاستن از آسیب‌های اجتماعی چیست و پیامدهای قطع آن کدام است؟ اهمیت توجه به موضوع صله رحم و تقویت روابط خویشاوندی در حفظ وحدت اجتماعی و سلامت جامعه، ضرورت تحقیق حاضر را روشن می‌سازد. روش این پژوهش تحلیل محتوای متنی است و یافته‌های آن بیانگر اهمیت فوق‌العاده صله رحم به ویژه نسبت به والدین در نهج البلاغه است که با ارائه ضوابطی بر روابط خویشاوندی از قبیل محبت، بخشش و یاری‌رسانی باعث استحکام روابط خویشاوندی شده، در نتیجه موجب تقویت ارکان جامعه و فقرزدایی می‌گردد و عدم توجه به آن واژگونی ارزش‌ها را در جامعه به دنبال دارد.

واژگان کلیدی

صله رحم، قطع رحم، پیامدهای فردی، پیامدهای اجتماعی، سلامت جامعه، آسیب‌های اجتماعی، نهج البلاغه.

* hfooladi@rihu.ac.i

** z.r.m.hakim@gmail.com

*. استادیار گروه جامعه‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

**. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه پیام نور تهران (نویسنده مسئول).

بیان مسأله

انسان موجودی اجتماعی است که اصل بقای او در میان هم‌نوعان در گروهی حمایت از سوی دیگران است. افراد جامعه، با قرار گرفتن در گروه و احساس تعلق و وابستگی به یکدیگر، کارایی بهتری نسبت به فعالیت‌های فردی پیدا می‌کنند. به همین دلیل می‌توان از این عامل برای پابندی افراد به ارزش‌ها و باورهای اخلاقی و همچنین معیارهای مثبت اجتماعی بهره جست. تأکید نظریه‌ها و آموزه‌های مذهبی و اجتماعی نسبت به حفظ پیوندها و روابط خویشاوندی نیز به همین خاطر است؛ زیرا حفظ و تقویت انسجام جامعه‌ی بزرگتر در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و... تا حدود زیادی می‌تواند متأثر از حسن روابط و اتحاد جوامع کوچک‌تر و حفظ روابط خویشاوندی آنان باشد. اما در صورت قطع این ارتباط عاطفی و بی‌توجهی به آن، می‌تواند در زندگی اجتماعی عواقب ناخوشایندی متوجه افراد و جامعه سازد. ارتباط پررنگ خویشاوندان در حقیقت کمک به خانواده‌های کوچک و حمایت از آن‌هاست؛ زیرا هر فرد با ازدواج و تشکیل خانواده، از حمایت‌های عاطفی و مالی خانواده خود بی‌نیاز نیست. در واقع صله رحم حمایت همه جانبه از افراد خانواده بوده و در نهایت کمک به سلامت و امنیت جامعه است. در عصر حاضر با گسترش شهرنشینی و دور شدن فاصله‌ها و به دلیل نفوذ فرهنگ غرب در جوامع، روابط خویشاوندی تحت تأثیر این شرایط، نسبت به گذشته کمرنگ شده است. این در حالی است که حفظ ساختار و وحدت جامعه و سلامت آن همیشه مورد توجه اندیشمندان و بزرگان بوده و هست و برای حفظ این ساختار و تقویت روابط گرم و اثربخش، در جهت تقویت همبستگی اجتماعی که صله رحم یکی از راهکارهای تحقق آن است، توصیه‌های زیادی وجود دارد.

در آئین اسلام نیز توصیه‌ها و سفارش‌هایی جهت تقویت این ساختار آمده و صله رحم را به عنوان یک ارزش الهی و واجب معرفی کرده که از مهمترین اهداف آن برقرار کردن پیوند عاطفی با خویشاوندان است. خداوند در آیه ۹۰ سوره نحل می‌فرماید: «همانا خداوند (مردم را) به عدل و احسان و بخشش به خویشاوندان، فرمان می‌دهد...»^۱ (صادقی تهرانی، ۱۳۸۸ ه.ش: ج ۳، ص ۹۸). خداوند در این آیه صله رحم را در کنار رعایت عدالت و احسان قرار می‌دهد که نشان دهنده جایگاه و اهمیت صله ارحام و رسیدگی به خویشاوندان است. در روایتی از امام صادق (علیه السلام) آمده که مردی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از بهترین اعمال می‌پرسد؛ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: ایمان به خدا و پس از آن صله رحم... سپس از منفورترین اعمال

۱. «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ...».

می‌پرسد، رسول خدا ﷺ از شرک، و پس از آن قطع رحم را یاد می‌کند^۱ (حر عاملی، ۱۱۰۴، ج ۱۶، ص ۱۲۱). بنابراین روایت، قطع روابط خویشاوندی در مقابل صله رحم قرار می‌گیرد و مورد مذمت قرار گرفته است.

لازم است یادآوری شود که صله رحم مراتبی دارد؛ رسیدگی به امور خویشاوند، رفت و آمد معمولی با ایشان، اعطای کمک مالی یا حفظ آبروی آنها و از موارد صله رحم به شمار می‌رود؛ و قطع رحم نیز دارای مراتب متفاوتی است. شاید بتوان مدعی شد که یکی از علت‌های تأکید بر ضرورت حفظ پیوند خویشاوندی، این است که برای ایجاد یک جامعه متحد، چه از نظر اقتصادی یا امنیتی و چه از جنبه‌های معنوی و اخلاقی، باید از واحدهای کوچک آن شروع کرد، و با تقویت پیوند در واحدهای کوچک است که می‌توان انتظار داشت جامعه در سطح گسترده و کلان آن نیز دارای همبستگی و تعامل و پیوند بهتری گردد؛ به گونه‌ای که اعضای جامعه بمثابة پیکری خواهد شد که اگر عضوی از آن به درد آید سایر اعضا با بیداری و رنج با آن همدردی می‌کنند^۲؛ و بالتبع، بر اساس این گرایش و پیوند اعضای جامعه با یکدیگر است که زمینه برای انجام عمل صالح مهیا شده و جامعه به سوی کمال سیر کرده و می‌تواند معنای الهی و انسانی پیدا کند.

امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در اهمیت این موضوع، می‌فرماید: «به راستی صله رحم از موجبات صلح و آرامش است و خدای سبحان، امر فرموده که آن را گرمی بدارند و خداوند متعال با هر کس که صله رحم کند، رابطه برقرار می‌کند و با هر کس که قطع رحم کند، قطع رابطه می‌کند و هر کس که صله رحم را گرمی بدارد، گرمی‌اش می‌دارد»^۳ (آمدی، درایتی، ۱۳۸۱ ه.ش. ص ۵۳۰).

با توجه به آنچه درخصوص جایگاه و نقش صله رحم در حفظ و تقویت پیوندهای خویشاوندی و هشدارهای جدی از قطع آن بیان شد، تحقیق حاضر به دنبال پاسخگویی به این سؤال است که: نقش صله رحم و آسیب‌های اجتماعی ناشی از قطع آن از دیدگاه نهج البلاغه چیست؟ همچنین، این تحقیق در

۱. عن الإمام الصادق عليه السلام: «أن رجلاً من خثعم جاء إلى رسول الله ﷺ فقال: يا رسول الله أخبرني ما أفضل الإسلام؟ قال: الإيمان بالله، قال: ثم ما ذا؟ قال: صلة الرحم، قال: ثم ما ذا؟ قال: الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، قال: فقال الرجل: فأخبرني أي الأعمال أبغض إلى الله عز وجل؟ قال: الشرك بالله، قال: ثم ما ذا؟ قال: ثم طاعة الله...».

۲. رسول خدا ﷺ: «مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَوَادُّهِمْ وَتَعَاطُفِهِمْ وَتَرَاحُمِهِمْ مَثَلُ الْجَسَدِ إِذَا اشْتَكَى مِنْهُ شَيْءٌ تَدَاعَى لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهْرِ وَالْحَمِيِّ» (مسند احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ ه.ق.؛ ج ۴: ۲۷۰).

۳. امام علی (علیه السلام): «إِنَّ صِلَةَ الْأَرْحَامِ لَمِنْ مَوْجِبَاتِ السَّلَامِ وَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ أَمَرَ بِإِكْرَامِهَا وَإِنَّهُ تَعَالَى يَصِلُ مَنْ وَصَلَهَا وَ يَقْطَعُ مَنْ قَطَعَهَا وَ يُكْرِمُ مَنْ أَكْرَمَهَا.»

صدد است نسبت به آثار مثبت فردی و اجتماعی صله رحم و نیز پیامدهای منفی قطع آن از دیدگاه امام علی (ع) بپردازد و همچنین با انجام مقایسه‌ای با وضعیت دنیای معاصر، جایگاه و اهمیت صله رحم بهتر روشن گردد.

با ملاحظه واقعیت‌های زندگی در دنیای معاصر و نوع تعاملی که میان آحاد جامعه و همچنین خویشاوندان در جوامع امروزی رخ داده، می‌توان از غلبه فردگرایی یاد کرد که تشدید تنهایی و دوری از اجتماع، انزوای اجتماعی، فزونی افسردگی و ازدیاد خودکشی را می‌توان از پیامدهای آن بشمار آورد که به‌عنوان یک مسأله مهم اجتماعی از دیدگاه نهج‌البلاغه مورد توجه قرار داد.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های قابل‌توجهی در رابطه با صله رحم و آثار آن در ابعاد مختلف بررسی و تحلیل شده که در اینجا به‌معرفی برخی از مهم‌ترین آنها می‌پردازیم:

سیدحسین شرف‌الدین (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه صله رحم در سبک زندگی دینی» با استدلال به منابع اصیل دینی (آیات و روایات)، مقوله صله رحم را مورد بررسی قرار داده است. مهم‌ترین نتیجه آن این است که ارزش اجتماعی صله رحم با وجود پشتوانه‌های عقلی، شهودی، دینی و تجربی، بر اثر برخی تحولات ساختاری، شخصیتی و فرهنگی از جایگاه اصلی خود در جامعه سنتی افول کرده و به یک ادب اجتماعی مرسوم در برخی تعاملات موسمی و مناسبتی تبدیل شده است.

سیدمجتبی رضوی طوسی (۱۳۹۲)، با بررسی آگاهی شهروندان ۱۸ سال و بالاتر تهرانی از «جایگاه روابط خویشاوندی و صله رحم در تعاملات خانوادگی روزمره»، تصریح می‌کند که نتایج حاصله از آمارها کاهش میزان صله رحم و روابط دید و بازدیدهای خانوادگی در جامعه را نشان می‌دهد.

در مقاله «بررسی حکم فقهی صله رحم و تحلیل کارکردهای روان‌شناختی آن» از هوشیاری و همکاران، ۱۳۹۷ ش، وی را به این نتیجه می‌رساند که طی پابندی به فریضه الهی صله رحم، کارکردهای مهم روان‌شناختی همچون آرامش روانی، احساس ایمنی و... محقق می‌گردد.

ملاحظه می‌شود که پژوهش‌های فوق‌الذکر و پژوهش‌های مشابه دیگر در مورد صله رحم بر مبنای آیات قرآن، احادیث رسول گرامی (ص) و روایات‌های اهل بیت (ع) و متون و منابع مختلف غیر از نهج‌البلاغه بررسی شده‌اند و چون تاکنون بحث صله رحم از نگاه نهج‌البلاغه به‌طور مستقل بررسی نشده، اهمیت پرداختن به این مسأله از زاویه دید نهج‌البلاغه بیشتر می‌شود. بنابراین، سعی خواهد شد علاوه بر بررسی

موضوع صله رحم و آثار فردی آن در دو بُعد دنیوی و اخروی و آثار اجتماعی آن از منظر نهج البلاغه، آسیب‌های اجتماعی مترتب بر آن بر اثر قطع ارتباط با خویشاوندان را نیز بیان کنیم.

هدف تحقیق

هدف از این تحقیق بیان جایگاه صله رحم در نظام روابط خویشاوندی بر مبنای کلام امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در نهج البلاغه است تا با تبیین آن، آثار فردی و اجتماعی اهتمام به صله رحم در فرو کاستن از آسیب‌های فردی و اجتماعی رهنمون شد. امید است استخراج کلام امام (علیه السلام) در رابطه با صله رحم از نهج البلاغه، و بررسی آن باب جدیدی را در بحث صله رحم بگشاید.

روش تحقیق

در این پژوهش، تلاش شد با استفاده از روش تحلیل محتوای متن، پس از استخراج گزاره‌های مرتبط با تحقیق و دسته‌بندی آنها بر حسب تفاوت محتوای گزاره‌ها، نقش صله رحم و آسیب‌های ناشی از قطع آن از دیدگاه نهج البلاغه مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد و به‌شرایط و روابط موجود در این زمینه توجه گردد.

مفهوم‌شناسی

صله رحم: از دو واژه «صله» و «رحم» تشکیل شده است؛ معنای لغوی صله از ماده «وصل» به‌معنای پیوستن بوده و پیوند کردن دو چیز را می‌گویند (دهخدا، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۱۰۵۱۹)؛ و معنای لغوی رحم، زهدان به‌معنی جای کودک در شکم مادر را گویند (دهخدا، ۱۴۰۷ق، ج ۱۴، ص ۲۰۵۷۲). و معنای اصطلاحی «صله رحم»، اتحاد خویشان و اقوام و دیدار خویشاوندان است (دهخدا، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۱۰۵۱۹).

قطع رحم نیز متشکل از دو واژه قطع و رحم است؛ معنای «قطع» بریدن و جدا کردن آمده است (معین، ۱۳۸۶ش، ص ۱۱۲۹)؛ و «رحم» به‌معنای رحمت، رقت و عطوفت است. «تراحم القوم» یعنی به یکدیگر رحم کردند. الرَّحْمُ و الرَّحْمُ، خانه رویش جنین و ظرف آن در شکم (مادر) است (ابن منظور، ۱۴۰۵ق، ج ۱۵، ص ۱۷۴-۱۷۵). معنای اصطلاحی «قطع رحم» در مقابل صله رحم عبارت است از: «قطع ارتباط با خویشان هرچند به‌چندین واسطه به فرد منسوب باشند» (طاهری خرم آبادی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۲).

آسیب اجتماعی: در اینجا منظور پدیدار شدن وضعیتی است که از در هم شکستن انتظام و سازمان اجتماعی در جامعه حکایت دارد و با تعبیر بی‌سازمانی اجتماعی از آن یاد می‌شود؛ یعنی «هر نوع یا هر

میزان از تضعیف یا گسیختگی الگوهای روابط اجتماعی که اساس یک جامعه، مجمع یا هرگونه نظام اجتماعی را تشکیل می‌دهد (گولد و کولب، ۱۳۷۶، ص ۱۶۴). در اثر قطع رحم پیوندهای اجتماعی خویشاوندان دچار گسیختگی شده و تأمین نیازهای روانی و حتی زیستی افراد تا حدودی مختل می‌شود. زیرا، در جامعه انسانی، افراد در نتیجه تعامل با همدیگر، انواع نیازهای خود را تأمین می‌کنند. با قطع ارتباطات بخصوص آشنایان با یکدیگر، بروز رفتارهای آسیب‌زا و هنجارشکنانه دور از انتظار نیست. روشن است که این وضعیت مانع رشد و پویایی افراد و جامعه می‌گردد.

محدوده خویشاوندان

از نظر عرفی، خویشاوندی دو گونه است:

خویشاوندی نسبی؛ که از طریق ارتباط خون و رحم پیدا می‌شود، مانند پدر، مادر، فرزند، برادر، خواهر، عمو، عمه، دایی، خاله، پدربزرگ و مادر بزرگ و فرزندان همه کسانی که آن‌ها را خویشاوندان نسبی و ارحام می‌نامند. صله رحم با این گروه واجب است و ارحام، به کسانی گفته می‌شود که در طبقه‌بندی کتاب الارث، جزو مصداق‌های مورد نظر به‌شمار می‌آیند.

خویشاوندی سببی؛ که از طریق ازدواج به‌وجود می‌آید؛ به‌استثنای خویشاوندی زن و شوهری که ارتباط با خویشان دو طرف زن و شوهر هر چند یک رفتار پسندیده است اما واجب نیست.^۱

در میان همه خویشاوندان، جایگاه پدر و مادر در قرآن کریم بسیار برجسته‌تر است و خداوند پس از امر به‌پرستش و ایمان به‌یگانگی خود، به احسان به‌والدین فرمان می‌دهد: «پروردگار تو مقرر کرد که جز او را نپرستید و به‌پدر و مادر خود احسان کنید. اگر یکی از آن دو یا هر دو در کنار تو به‌سال‌خوردگی رسیدند، به‌آنها (حتی) اُف مگو و پرخاش مکن و با آنها به‌شایستگی سخن بگو»^۲ (اسراء: ۲۳)؛ و در جای دیگر می‌فرماید: «به‌پدر و مادر، و خویشان و... احسان کنید»^۳ (بقره: ۸۳) (صادقی تهرانی، ۱۳۸۸ ش. ۵: ج ۳، ص ۱۳۱) و (صادقی تهرانی، ۱۳۸۸ ش. ۵: ج ۱، ص ۷۷).

1. <https://www.pasokhgoo.ir/node/53909>

۲. وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفٍّ وَلَا تَنْهَرُهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا.

۳. وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ ...

گرچه ارحام به معنای خویشاوندان نسبی است ولی در مواردی علاوه بر توصیه به ارتباط با اقوام و خویشان، به ارتباط با پیشوایان دین نیز توصیه شده است. پیامبرگرامی ﷺ در حدیثی فرموده است: «من و علی، پدران این امتیم» (شیخ صدوق؛ 1404 ه. ق، ج ۴، ص ۲۳۵). از این رو صله رحم با اهل بیت پیامبر و اهل بیت ﷺ بهترین پیوند خویشاوندی است که باید به هر شکلی آن را حفظ کرد. روشن است که این ارتباط با اهل بیت ﷺ جز از طریق اطاعت و پیروی از ایشان حاصل نمی‌شود. حضرت امیرالمؤمنین علی ﷺ در حکمت ۹۶ نهج البلاغه به معیار و ملاک ارتباط و خویشاوندی با پیامبر ﷺ اشاره نموده، می‌فرماید: «دوست محمد ﷺ کسی است که خدا را فرمانبردار است هر چند نسبش به محمد ﷺ نرسد، و دشمن محمد ﷺ کسی است که خدا را نافرمانی کند هر چند خویشاوند نزدیک آن حضرت باشد»^۱ (ترجمه شیروانی، ۱۳۸۱ ه. ش. ص: ۵۷۷).

اکنون به بررسی نقش صله رحم در حفظ پیوندهای اجتماعی و آسیب‌های ناشی از قطع آن از دیدگاه نهج البلاغه می‌پردازیم:

صله رحم از منظر نهج البلاغه

در کلام حضرت امیرالمؤمنین ﷺ تأکید بسیاری بر صله رحم شده و به نقش آن در رفتارهای ارزشی و پرورش عواطف انسانی، همکاری و حمایت اجتماعی پرداخته شده است. صله رحم از دو بُعد فردی و اجتماعی قابل بررسی است؛ صله رحم از منظر تأثیرگذاری بر فرد موجب می‌شود تا انسان به روابط عاطفی خود توجه کند. زمانی که ارتباط بین افراد متقابلاً برقرار شد، انگیزه‌های اساسی در آن رشد می‌یابد و به شکل وسیع‌تری، جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد. از بُعد اجتماعی نیز هنگامی که روابط افراد در جامعه از ریشه‌های قوم و خویشی که مبتنی بر رحم است نشأت بگیرد، توجه آنان به سوی اهداف مشترک بیشتر خواهد شد؛ از این رو، تشنّت و بی‌نظمی در مسیر اهداف مطلوب جمعی وجود نخواهد داشت. این دو عامل موجب گسترش روابط بر اساس محبت، وحدت و همیاری شده و ریشه بسیاری از کمبودها و نیازها را محو می‌کند. «حسن خلق، خوش برخوردی، لبخند، برخورد نرم و متواضعانه، ارتباط کلامی طیب با محتوای خوب، اعلام محبت و حمایت و پرهیز از درشتی، تکبر و بی‌اعتنایی، از جمله رفتارهای مطلوب

۱. إِنَّ وَلِيَّ مُحَمَّدٍ مَنْ أَطَاعَ اللَّهَ وَإِنْ بَعْدَتْ لِحْمَتُهُ، وَإِنَّ عَدُوَّ مُحَمَّدٍ مَنْ عَصَى اللَّهَ وَإِنْ قَرَّبَتْ قَرَابَتُهُ!

در صله رحم است که از سیره عملی علی (علیه السلام) دانسته شده است» (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق، ج ۱۰، ص ۱۵۸). اساساً در روابط خویشاوندی محور اصلی محبت و مودّت به یکدیگر است که بدون آن صله رحم مفهوم ندارد.

۲-۱ جایگاه صله رحم

علی (علیه السلام) نخستین فردی بود که پیروی از اسلام و رسالت پیامبر خاتم (صلی الله علیه و آله) را پذیرفت و پس از رسول گرامی (صلی الله علیه و آله)، نسبت به دین از همه آگاه‌تر و دلسوزتر، و در اجرای احکام الهی، از جمله صله رحم مقدم‌تر بود. لذا می‌بینیم در بیان یکی از ویژگی‌های بارز ائین اسلام، حضرت در برابر اعضای شورای شش نفره که عثمان را بر علی (علیه السلام) در مقام خلافت مقدّم داشتند، می‌فرماید: «هیچ کس پیش از من برای قبول دعوت حق و صله رحم و احسان نشتافت»^۱ (شیروانی، ۱۳۸۱ ه.ش: ص ۷۱). امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه سه مورد از فضایل خود را بیان فرموده است: «یکی اینکه در قبول دعوت حق و پیش برد آن هیچ کس بر او پیشی نگرفته است، و این نتیجه ملکه عدالت است، دیگر صله رحم و حفظ پیوند خویشاوندی، و دیگر بخشش و احسان است» (ابن میثم، ۱۳۷۵؛ ج ۳، ص ۳۲۲). امیرالمؤمنین (علیه السلام) پس از یادآوری مصلحت امت، یادآور می‌شود که شایسته‌ترین مردم برای خلافت کسی است که زودتر به اسلام گرویده و در این مسیر مبارزه کرده باشد و از سایر فضایل از جمله اکرام و صله رحم برخوردار باشد که جایگاه اهمیت و فضیلت صله رحم را می‌رساند.

۲-۲ قطع رحم از اخلاق جاهلی

در توصیف دقیق‌تر و واضح‌تر از تلاش‌ها و مجاهدت‌های رسول گرامی (صلی الله علیه و آله) در اجرای رسالت خود در جامعه آن روز جزیره العرب و جایگزین کردن آموزه‌های بلند اسلام با اخلاق دوران جاهلیت، امام (علیه السلام) در بخشی از خطبه ۲۶ نهج البلاغه می‌فرماید: «خداوند محمد (صلی الله علیه و آله) را برانگیخت تا عالمیان را بیم دهد، و امین بر وحی باشد. شما مردم عرب در آن زمان بدترین دین را داشتید، و... خون یکدیگر را می‌ریختید، از خویشان خود می‌بریدید»^۲. حضرت در این بیان به وضع عرب در عصر جاهلیت و در آستانه بعثت پیغمبر (صلی الله علیه و آله) اشاره می‌کند که گرفتار چه بدبختی‌ها و مشکلات عظیمی بودند و به برکت بعثت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله)، از این صفات مذموم، از جمله قطع رحم، رهایی یافتند.

۱. لَنْ يُسْرَعَ أَحَدٌ قَبْلِي إِلَى دَعْوَةِ حَقٍّ وَصِلَةِ رَحِمٍ وَعَائِدَةٍ كَرَمٍ.

۲. إِنَّ اللَّهَ بَعَثَ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ نَذِيرًا لِلْعَالَمِينَ، وَآمِنًا عَلَى النَّزِيلِ، وَأَنْتُمْ مَعْشَرُ الْعَرَبِ عَلَى شَرِّ دِينٍ، وَ... تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ، وَتَقْطَعُونَ أَرْحَامَكُمْ.

نحوه ارتباط با ارحام

از مسائل مهم که حضرت امیر (علیه السلام) در گفتار و رفتار خود نسبت به آن تأکید داشت و توصیه می کرد رعایت حدود الهی و حقوق افراد در روابط خویشاوندی است؛ این در حالی است که یکی از مشکلات قابل توجه در جوامع امروز و از جمله جامعه ما، نحوه ارتباط و تعامل با خویشاوندان است که فاقد تعادل بوده و دچار افراط و تفریط است؛ به این معنا که یا بدون رعایت حدود الهی و حقوق سایر افراد جامعه، در اثر فامیل بازی و قبیله گرایی، حقوق دیگران را تضییع می کنند و یا به الزامات دینی در ارتباط صحیح و تعامل عاطفی با خویشاوندان و رسیدگی شخصی به وضعیت ارحام بی توجهی دارند. در این مورد برخورد علی (علیه السلام) با برادرش عقیل حائز اهمیت است. عقیل مردی تنگدست بود و به علت مشکلات مالی شدید از امام علی (علیه السلام) درخواست کرد تا سهم بیشتری از بیت المال به او بدهد؛ اما حضرت با برخورد قاطعانه خود به جهت رعایت حدود الهی در چگونگی مصرف بیت المال، درس بزرگی به مسلمانان داد. امام (علیه السلام) در خطبه ۲۲۴ در این خصوص می فرماید: «به خدا سوگند عقیل را در نهایت تهی دستی دیدم که يك من از گندم شما را می خواهد تا به او بدهم. کودکانش را با موهای غبارآلود و رنگ های تیره از فقر دیدم، چنان که گویی رخسارشان را با نیل سیاه کرده بودند. عقیل چند بار نزد من آمد، و خواسته اش را برایم مکرر باز گفت، و من همچنان به او گوش می دادم، چندان که پنداشت دینم را به او می فروشم، و از روش خود کناره می گیرم، و به خواسته او تن می دهم».^۱ به منظور رفع نسبت ناروای ستمگری که به آن حضرت داده بودند، دلیل آورده است که آن چنان در حفظ و نگهداری بیت المال عدل و داد را رعایت می کند که حتی برادرش عقیل را با شدت فقر و بی چیزی و داشتن عائله ای سنگین و نیاز کامل و داشتن حق در بیت المال رد کرده است (ابن میثم، ۱۳۷۵ ه. ش.، ج ۴، ص ۱۵۶). امیرالمؤمنین (علیه السلام) با آگاهی کامل از حال برادرش عقیل و فرزندان، هیچ گاه به جهت رابطه خویشاوندی، وی را در بیت المال بر دیگران مقدم ننمود.

لازم است توضیح داده شود که اسلام حمایت متقابل بین خویشاوندان را محدود به مسیر حق کرده و طرفداری از باطل را حتی آنجا که پای پدر و مادر و برادر و خویشاوند در میان باشد مجاز نشمرده است. در نفی روح عصبیت خانوادگی و مرز شناسی ایمان حقیقی، حضرت امیرالمؤمنین (علیه السلام) در خطبه ۵۶، به

۱. وَ اللَّهُ لَقَدْ رَأَيْتُ عَقِيلًا وَقَدْ أَمْلَقَ حَتَّى اسْتَمَاحَنِي مِنْ بُرْكُم صَاعًا وَ رَأَيْتُ صَبِيَّاهُ شُعْتَ الشُّعُورَ غَيْرَ الْأَلْوَانِ مِنْ فَقْرِهِمْ كَأَنَّمَا سُوِّدَتْ وَجُوهُهُمْ بِالْعِظْلَمِ وَ عَاوَدَنِي مُؤَكَّدًا وَ كَرَّرَ عَلَيَّ الْقَوْلَ مُرَدَّدًا فَأَصْغَيْتُ إِلَيْهِ سَمْعِي فَظَنُّ أَنِّي أَبِيعُهُ دِينِي وَ اتَّبَعُ قِيَادَهُ مُفَارِقًا طَرِيقَتِي.

مبارزات دوران پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و شرکت در جنگ‌ها اشاره کرده و می‌فرماید: «ما مسلمانون با رسول خدا صلی الله علیه و آله بودیم، پدران و فرزندان و برادران و عموهای خود را [که کافر بودند و با اسلام می‌جنگیدند] می‌کشتیم، و این امر تأثیری در ما نداشت جز آنکه ایمان و تسلیم، و حرکت در صراط مستقیم حق، و شکیبایی بر دردهای ناگوار، و تلاش ما در جهاد با دشمن را می‌افزود»^۱.

در واقع حضرت در این بیان اشاره می‌کند که وقتی جهاد خالصانه و صادقانه در راه خدا باشد، چنین رویکردی حد و مرز نمی‌شناسد و هر جا که لازم باشد می‌بایست در برابر خویشان نزدیک خود مبارزه کرد.

پیامدهای صله رحم

امام علی علیه السلام اهتمام به صله ارحام را در چارچوب تعالیم دین، به عنوان یک رفتار با ارزش اجتماعی در کنار اعمال عبادی دیگر، مایه رشد دینداری و تقرب به حق تعالی معرفی نموده است. صله رحم به عنوان عملی صالح، علاوه بر آثار عینی، زمینه‌ساز ترقی روحی انسان و برخورداری از بهره‌های مادی و معنوی در دنیا و آخرت است که ابتدا آثار فردی و سپس آثار اجتماعی آن مطرح می‌شود:

۱-۴. آثار فردی

۱-۱-۴. برخورداری از حمایت خویشاوندان

امام علی علیه السلام در وصیتی به فرزندش امام حسن علیه السلام با تأکید بر گرامیداشت خویشاوندان و تشبیه آنها به بال‌های پرواز برای انسان، می‌فرماید: «گرامی دار خویشان خود را، که آنان بال‌های تو هستند که با آن پرواز می‌کنی، و ریشه تو هستند که به آن باز می‌گرددی، و دست تو هستند که به وسیله آن به دشمن حمله می‌بری»^۲ (نامه ۳۱). کلمه جناح (بال) را از آن جهت به استعاره آورده است که آنان همانند پر و بال پرنده می‌توانند مبدأ حرکت و توانایی انسان در دستیابی به اهداف باشند؛ همچنین کلمه ید (دست) را از آن جهت آورده است که آنها وسیله حمله بردن وی بر دشمن می‌باشند. اما کبرای مقدر چنین است: و هر کس این چنین باشد، گرامی داشت او لازم است (ابن میثم، ۵۱۳۷۵. ش، ج ۵، ص ۱۰۴). بنابراین امام علیه السلام در این جمله خویشاوندان را به سه چیز تشبیه کرده که هر کدام ناظر به مطلب خاصی است؛ تشبیه به بال و پر، اصل و ریشه و تشبیه به دست، تشبیه اول اشاره به پیشرفت و ترقی در سایه کمک‌های آنهاست و

۱. وَلَقَدْ كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ نَقْتُلُ آبَاءَنَا وَ أَبْنَاءَنَا وَ إِخْوَانَنَا وَ أَعْمَامَنَا مَا يَزِيدُنَا ذَلِكَ إِلَّا إِيمَانًا وَ تَسْلِيمًا.

۲. وَ أَكْرَمَ عَشِيرَتَكَ فَإِنَّهُمْ جَنَاحُكَ الَّذِي بِهِ تَطِيرُ وَ أَصْلُكَ الَّذِي إِلَيْهِ تَصِيرُ وَ يَدُكَ الَّتِي بِهَا تَصُولُ.

تشبیه دوم اشاره به عدم احساس تنهایی در برابر مشکلات و تشبیه سوم اشاره به مبارزه با دشمنان با کمک عشیره و خویشاوندان است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۹، ص ۷۰۰).
در واقع از نتایج همکاری افراد و واحدهای کوچک خویشاوندی در جامعه و رسیدن به موفقیت‌هاست که جامعه نیز به پیشرفت‌های مطلوب نایل می‌گردد.

۴-۱-۲. تقویت ارزشهای اخلاقی

امام علی (علیه السلام) برترین وسیله توسل به خدا و تقرب به درگاه حضرت حق و ثمرات آن را بر می‌شمرد که یکی از آنها تمسک به صلہ رحم است، می‌فرماید: «برترین چیزی که اهل توسل با تمسک به آن به خداوند سبحان و متعال توسل جستند... و صلہ رحم که دارایی و عمر انسان را می‌افزاید»^۱ (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۰). امام (علیه السلام) دو فایده از فواید صلہ رحم را در این خطبه بیان نموده است که یکی سبب فزونی مال است و دوم اینکه صلہ رحم موجب به تأخیر افتادن مرگ می‌گردد. شاید بتوان گفت تأثیر صلہ رحم در فزونی مال به خاطر تأثیر برقراری پیوندهای خانوادگی در همکاری اقتصادی است و سبب طول عمر بودن آن نیز به این است که اولاً با صلہ رحم روابط خانوادگی برقرار شده و با اطلاع از مشکلات یکدیگر، به یاری هم می‌شتابند و ثانیاً نسبت به هم خیرخواهی کرده و دعاگو شده که سبب طول عمر می‌شود و ثالثاً با صلہ رحم، نشاط و شادابی بر خانواده‌ها حاکم می‌گردد و غم و اندوه را کم می‌کند و همه اینها از اسباب طول عمر است.

۴-۱-۳. ذخیره‌ای برای آخرت

در خطبه ۲۰۹ آمده است که علی (علیه السلام) وقتی به عیادت یکی از یاران خود رفت، و خانه او را وسیع و بزرگ دید فرمود: «با این خانه بزرگ در دنیا چه می‌کنی، حال آنکه در آخرت به آن نیازمندتر خواهی بود؟»^۲؛ آنگاه راه استفاده از این ثروت را برای نیل به سعادت آخرت به او نشان داده و می‌فرماید: «آری، اگر بخواهی با این خانه به آخرت دست‌یابی، در این خانه میهمانی ده، صلہ رحم بجای آور، و حقوق آن را در مصارفش بپرداز. در این صورت به وسیله این خانه به آخرت دست یافته‌ای».^۳

۱. إِنَّ أَفْضَلَ مَا تَوَسَّلَ بِهِ الْمُتَوَسِّلُونَ إِلَى اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى... وَ صِلَةُ الرَّحِمِ فَإِنَّهَا مَثْرَاءٌ فِي الْمَالِ، وَ مَنَسَاءٌ فِي الْأَجْلِ.

۲. مَا كُنْتُ تَصْنَعُ بِسَعَةِ هَذِهِ الدَّارِ فِي الدُّنْيَا وَ أَنْتَ إِلَيْهَا فِي الْآخِرَةِ كُنْتُ أَخْوَجُ؟

۳. وَ بَلَى إِنْ شِئْتَ بَلَغْتَ بِهَا الْآخِرَةَ تَقْرِي فِيهَا الصَّنِيفَ وَ تُصِلُ فِيهَا الرَّحِمَ وَ تُطْلِعُ مِنْهَا الْحُقُوقَ مَطْلَبَهَا فَإِذَا أَتَتْ قَدْ بَلَغَتْ بِهَا الْآخِرَةَ.

یکی از مصادیق برخورداری از رحمت الهی به عنوان یکی از آثار صله رحم — آسان شدن حسابرسی در روز قیامت و استحقاق بهره‌گیری از عفو و رحمت خداوند به‌طور مستقیم یا از طریق شفاعت و وساطت بندگان صالح است (کلینی، ۱۳۶۹ ه. ش، ج ۲، ص ۱۵۰). سخن امام (علیه السلام) این است که بواقع مال و ثروت امر نکوهیده و ضد ارزش نیست؛ بلکه مهم آن است که در چه راهی خرج شود. هرگاه به تکاثر و تفاخر یا انحصار شخص بیانجامد مذموم است؛ ولی اگر بخش مهمی از آن در اختیار نیازمندان و دوستان و بستگان قرار گیرد، سرمایه آخرت محسوب می‌شود.

۲-۴. آثار اجتماعی

اصلاح میان خویشاوندان

صله رحم، علاوه بر آثار فردی دارای آثار اجتماعی خاصی نیز هست که جایگاه این عمل عبادی را در عرصه اجتماع نمایان می‌سازد و در جهت شکوفایی جامعه و روابط میان افراد نقش مؤثری ایفا می‌کند. از آنجا که روابط خویشاوندی مبتنی بر کشش‌های طبیعی و تمایلات فطری و انگیزه کافی برای افراد در جهت ارتباط با یکدیگر است، مورد تأکید اسلام بوده تا نقطه شروعی برای اصلاح نظام اجتماعی باشد. امام علی (علیه السلام) نیز در بیان احکام اسلام و اجرای آن در وصیتی به حسنین (علیهم السلام) به نقل از پیامبر (صلی الله علیه و آله) ایجاد صلح و سازش میان مردم را بهتر از عموم نماز و روزه‌ها شمرده و می‌فرماید: شما و همه فرزندان و خاندانم را و هر که را نوشته‌ام به او می‌رسد به تقوای الهی، نظم در کارها،^۱ و اصلاح میان مسلمانان وصیت می‌کنم، زیرا از جد شما (صلی الله علیه و آله) شنیدم که می‌فرمود: «اصلاح میان مسلمانان از عموم نماز و روزه‌ها بهتر است»^۲ (نهج البلاغه، نامه ۴۵). در واقع اصلاح روابط و از بین بردن وحشت از بین مردم، ثوابش از ثواب نافله‌های نماز و روزه هرچند بسیار باشد، بیشتر است؛ زیرا اصلاح ذات‌البین کار نیکی است که خیرش به دیگری می‌رسد درحالی که ثواب نماز و روزه به خود شخص محدود می‌شود. پس جایز است اندکی از این گونه ثواب بر بسیاری از ثواب دیگر فائق آید (کیدری، ۱۳۷۵ ه. ش، ج ۲، ص ۵۰۷). اصلاح ذات‌البین از لوازم انس و محبت در راه خداست، و دین جز محبت چیز دیگری نیست، و آن خود فضیلتی زیر پوشش صفت عفت و صفای نفس است. در نامه ۴۷ نیز طی نصیحت به حسنین (علیهم السلام) حضرت می‌فرماید:

۱. برخی گفته‌اند مقصود از «امر»، در اینجا مانند بسیاری از موارد دیگر، خلافت و حکومت است.

۲. أُوصِيكُمْ وَ جَمِيعَ وَلَدِي وَ أَهْلِي وَ مَنْ بَلَغَهُ كِتَابِي بِتَقْوَى اللَّهِ وَ نَظْمِ أَمْرِكُمْ وَ صَلَاحِ ذَاتِ بَيْنِكُمْ فَإِنِّي سَمِعْتُ جَدَّكُمْ (صلی الله علیه و آله) يَقُولُ صَلَاحُ ذَاتِ الْبَيْنِ أَفْضَلُ مِنْ عَامَّةِ الصَّلَاةِ وَ الصَّيَامِ.

«بر شما باد پیوند و بخشش به یکدیگر، و بپرهیزید از پشت کردن و بریدن از یکدیگر».^۱

حضرت با پیروی از سیره رسول خدا ﷺ، مردم را به اصلاح ذات البین سفارش کرده که مهمترین هدف او وحدت مردم در حرکت به سوی خداست، و این کار جز با شناسایی عوامل اختلاف و فتنه بین دو طرف و پرداختن به حل آن امکان‌پذیر نیست؛ بنابراین مدارا و صلح میان مردم از مهمترین عناصری است که تحقق اهداف شارع مقدس جز به وسیله آنها میسر نمی‌شود.

۲-۲-۴. تقویت همکاری در روابط خویشاوندی

نیاز به معاشرت و زندگی جمعی از نیازهای اولیه بشر است و هیچ انسان سالمی از آن مستثنی نیست. از این روست که آدمی به همنشینی یاران موافق و خویشان همدل، مسرور و دلخوش است و هم اینان اند که در زمان عسرت و نیاز، با قلب و زبانشان یاری‌رسان انسان می‌شوند. امام علی (علیه السلام) در خطبه ۲۳ می‌فرماید: «ای مردم! انسان هر اندازه ثروتمند باشد از خویشان خود بی‌نیاز نیست، که با دست و زبانشان از وی دفاع کنند، زیرا خویشان و کسان آدمی بزرگ‌ترین حامیان اویند، و هیچ کس مانند آنان پریشانی او را برطرف نمی‌سازد. عشیره هر کسی به هنگام مصیبت‌ها و حوادث ناگوار مهربان‌ترین مردم به او هستند، و نام نیکی که خداوند از آدمی در میان مردم باقی گذارد، بهتر از مالی است که دیگران از او به ارث برند».^۲ بر این اساس، انسان وقتی با اقوام خود ارتباط سالم داشته باشد، در مواقع لزوم ایشان با دست و زبان و هر وسیله‌ای از او دفاع خواهند کرد.

علی (علیه السلام) ثروتمندان را به توجه به فقرا و مستمندان تشویق نموده و در نظر حضرت سزاوارترین افراد، که هیچ کس از داشتن آنها و همراهی‌شان بی‌نیاز نیست، خویشان و نزدیکان انسانند؛ زیرا خویشاوندان به لحاظ عاطفی از همه مهربان‌ترند، و بیش از هر کس مدافع و جانبدار شخص‌اند. نزدیکان، در پریشانی خاطر و پراکندگی احوال، او را مدد می‌رسانند و اگر مشکلی همچون فقر و بی‌بضاعتی و مانند آن به انسان روی آورد، مهربانی و کمک می‌کنند. البته، قرابت و خویشاوندی، این شفقت و مهربانی را ایجاب می‌کند (ابن میثم، ۵۱۳۷۵. ش.، ج ۲، ص ۱۸). اتفاق به خویشاوندان نتایج مهمی را به بار می‌آورد؛ از جمله اینکه وحدت اجتماعی را به خصوص میان خویشان برقرار می‌سازد؛ زیرا اتحاد در یک نظام اجتماعی متعادل از واجبات است و منافع دنیوی و اخروی به دنبال دارد. بنابراین، وقتی انسان از خویشان در زندگی

۱. وَعَلَيْكُمْ بِالْوَصْلِ وَالتَّبَادُلِ وَإِيَّاكُمْ وَالتَّدَابُرِ وَالتَّقَاتِعِ.

۲. أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّهُ لَا يَسْتَعْنِي الرَّجُلُ وَإِنْ كَانَ ذَا مَالٍ عَنْ عَثْرَتِهِ وَدَفَاعِهِمْ عَنْهُ بِأَيْدِيهِمْ وَأَلْسِنَتِهِمْ وَهُمْ أَكْثَرُ النَّاسِ حَيْطَةً مِنْ وَرَائِهِ وَ أَلْمَهُمْ لِسَعْيِهِ وَ أَعْطَفُهُمْ عَلَيْهِ عِنْدَ نَارِلَةٍ إِذَا نَزَلَتْ بِهِ وَ لِسَانُ الصَّدَقِ يَجْعَلُهُ اللَّهُ لِلْمَرْءِ فِي النَّاسِ خَيْرٌ لَهُ مِنَ الْمَالِ يَرْتُهُ غَيْرُهُ.

بی‌نیاز نباشد، گرمی داشتن آنان با بذل مال، بهترین وسیله جهت کسب یاری آنها و حمایت از آن شخص، در پیشامدها و حوادث است.

در ادامه حضرت انسان‌ها را متوجه افراد تهیدست خویشاوند خود می‌کند و به این موضوع به طور خاص می‌پردازد و می‌فرماید: «مبادا وقتی یکی از شما خویشاوند خود را تهی دست یافت او را یاری نرساند، آنهم به چیزی که اگر نبخشد ثروت او را نیفزاید، و اگر ببخشد از ثروت او نکاهد. کسی که دست یاری خود را از عشیره‌اش باز دارد يك دست را از آنان دریغ داشته، ولی در برابر دست‌های بسیاری از حمایت او برداشته می‌شود، و کسی که با اطرافیان خود با ملایمت رفتار کند همواره از کسان خود محبت و دوستی بیند»^۱ (خطبه ۲۳). در واقع طبق بیان حضرت کسی که خویشانش را از خیر خود محروم کرده يك كمك را از آنان دریغ داشته، ولی اگر به یاری و همکاری آنها نیازمند شود آنان یاریش نکرده، به سخنش گوش نمی‌دهند، و در نتیجه او خود را از امداد افراد فراوان و یاری گروهی بسیار محروم ساخته است.

مضمون بیان حضرت امیر (علیه السلام) این است که انسان نباید از قربا، و خویشانی که در وضع زندگیشان، آشفتگی می‌بیند فاصله بگیرد و از ترمیم اختلالات و از هم پاشیدگی وضع آنها، بوسیله مازاد مالی، که زیادی و نقصانش در حال انفاق کننده تأثیری ندارد، خودداری کند. اینکه حضرت می‌فرماید: «... وَمَنْ تَلَّنْ حَاشِيَتَهُ يَسْتَدِمُّ مِنْ قَوْمِهِ الْمَوْدَّةَ؛ در صدد است با بیان نتیجه‌ای که برای هر خردمندی مطلوب است، ثروتمندان را به تواضع وادارد که عبارت از استمرار دوستی و محبت با مردم است. فروتنی و خوش برخوردی، به نفع خود اغنیاست و سبب می‌شود که، مستمندان نسبت به آنها احساس نفرت نکنند، این نتیجه و ثمره همان مصلحتی است، که ثروتمندان جویای آن هستند (ابن میثم، ۱۳۷۵ ه.ش، ج ۲، ص ۲۴). حضرت با تأکید بر عامل محبت و ضرورت ارتباط و تعاون با خویشاوندان، آدمی را متوجه بستگان تهی‌دست خود می‌نماید و اینکه از حرص به مال دنیا باید پرهیز کرد که در این صورت این عمل پسندیده از چند جهت به نفع آدمی خواهد بود؛ اول اینکه خشنودی حضرت حق را جلب خواهد کرد، دوم رضایت و خشنودی خویشاوندان را به دست خواهد آورد که در مواقع گرفتاری به یاری او پیش قدم خواهند شد و اینکه از تربیت نفس و بی‌توجهی به دنیا که انسان را در رسیدن به مقامات معنوی نیازمند آن است برخوردار خواهد شد.

۱. «أَلَا يَعْلَمَنَّ أَحَدُكُمْ عَنِ الْقَرَابَةِ بَرَىٰ بِهَا الْخَصَاصَةَ أَنْ يَسُدَّهَا بِالَّذِي لَا يَزِيدُهُ إِلَّا أَمْسَكَهُ وَلَا يَنْقُصُهُ إِلَّا أَهْلَكَهُ وَمَنْ يَبْهَضْ يَدَهُ عَنْ عَشِيرَتِهِ فَإِنَّمَا تَقْبِضُ مِنْهُمْ يَدٌ وَاحِدَةٌ وَتَقْبِضُ مِنْهُمْ عَنْهُ أَيْدٍ كَثِيرَةٌ وَمَنْ تَلَّنْ حَاشِيَتَهُ يَسْتَدِمُّ مِنْ قَوْمِهِ الْمَوْدَّةَ.»

پیامدهای ناشی از قطع روابط خویشاوندی

در تعالیم دین اسلام علاوه بر این که بر آثار مطلوب صله رحم اشاره شده و از این طریق مردم به حفظ این روابط تشویق و تحریص شده‌اند، قطع روابط خویشاوندی و عدم رسیدگی به ارحام نیز، سخت مذمت شده است. قطع روابط خویشاوندی علاوه بر بلاهای دنیوی، پیامدهای نامطلوبی نیز در دو بُعد معنوی و حیات اخروی به دنبال دارد. به طور کلی هرگونه روابط خویشاوندی که در آن دستورات الهی و حقوق مردم نادیده گرفته و یا تضییع شود، از نظر اسلام صحیح نیست و امام (علیه السلام) هشدارهای جدی داده است.

۱-۵. کوچک شمردن منزلت ترک‌کننده صله رحم

قطع رحم به قدری در متون اسلامی مبعوض و منفور ترسیم شده است که همواره افراد توصیه شده‌اند با کسی که اقدام به قطع رحم کرده معاشرت نکنند. امام باقر (علیه السلام) به نقل از امام سجاد (علیه السلام) می‌فرماید: «از معاشرت و دوستی با کسی که با بستگان خود قطع رابطه کرده بپرهیز؛ زیرا چنین کسی را در کتاب خدا (قرآن) در سه جا مورد لعن و نفرین یافته‌ام»^۱ (قمی، ۱۴۱۴ ه.ق، ج ۳، ص ۳۳۰؛ مفید، ۱۴۱۳ ق. ص ۲۳۹؛ و ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۷ ش.، ص ۲۷۹). از این رو، امام علی (علیه السلام) در بخشی از خطبه ۱۷۲ از قریش شکوه می‌کند و از خداوند در برابر آنان طلب یاری می‌کند، چون آنها رابطه خویشاوندی او را بریدند و قدر و منزلت بزرگ او را کوچک شمردند. حضرت می‌فرماید: «خداایا، از تو می‌خواهم که در برابر قریش و کسانی که قریش را یاری می‌دهند، یاریم دهی، زیرا آنان پیوند خویشاوندی مرا بُریدند، و منزلت بزرگ مرا کوچک شمردند، قرابت او از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را مراعات نکردند»^۲.

صله رحم در اسلام در زمره اولویت‌های والا است و هیچ راه نجاتی برای قاطع رحم وجود ندارد. در صورت بی‌توجهی به این مسأله حساس و حیاتی در زندگی اجتماعی، ضرر و زیان نه تنها متوجه خود شخص بلکه جامعه بشری می‌شود.

۲-۵. واژگونی ارزش‌ها

شاید این همه تأکید بر تداوم ارتباطات خانوادگی و اجتماعی و پرهیز از قطع ارتباط با ایشان، برای دور نگهداشتن انسان‌ها از آثار مخرب و سعادت‌زدای قطع رحم باشد. متأسفانه در دنیای امروز پدیده

۱. سوره محمد: ۲۲، ۲۳، رعد: ۲۵ و بقره: ۲۷

۲. اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَغْدِيكَ عَلَى قُرَيْشٍ وَمَنْ أَعَانَهُمْ فَإِنَّهُمْ قَطَعُوا زَحْمِي وَصَغَرُوا عَظِيمَ مَنْزِلَتِي.

واژگونی ارزش‌ها در جوامع مختلف دیده می‌شود که بزرگترین خطر برای آنها است. به این معنا که افراد نسبت به منکرات بی‌تفاوت شده و ضد ارزش‌ها جایگزین ارزش‌ها شده و منکر تبدیل به معروف و معروف تبدیل به منکر شده است.

رویکرد مقایسه‌ای با جوامع امروزی

انسان از آغاز خلقت به‌خاطر رفاه و امنیت بیشتر دارای زندگی جمعی بوده است. در گذشته، افراد یک جامعه به‌راحتی از حال یکدیگر مطلع و به‌راحتی از آثار مثبت روابط خویشاوندی بهره‌مند می‌شدند. گفتنی است همان‌گونه که زندگی صنعتی و مدرن بر شکل خانواده تأثیر گذارد و آن را از شکل «خانواده گسترده» به معنای سکونت همراه پدر و مادر و پدر بزرگ و مادر بزرگ و سایر خویشاوندان سببی و نسبی، به «خانواده هسته‌ای» به معنای محدود شدن زندگی به‌صورت محدود زن و شوهری و با فرزندان اندک، محدود شد، خانواده امروزی نیز به‌دلیل درگیر شدن اعضای آن با گرفتاری‌های روزمره زندگی و مشغله‌های رو به‌تزايد، متأثر از زندگی صنعتی و کم‌رنگ شدن هویت فرهنگی و تأثیرپذیری از فرهنگ بیگانه و ...، در پای‌بندی به ارزش‌های دینی و رعایت سنت‌های پسندیده نیز دچار ضعف جدی شده است. با ورود برخی از وسایل مدرن مثل «ماهواره» شاهد خروج تدریجی ارزش‌های دینی و اخلاقی از زندگی هستیم. برنامه‌های ماهواره‌ای و رسانه جمعی و نظایر آن جای تعالیم دینی را گرفته و شکل دیگری از زندگی را تبلیغ می‌کند. لذا متأسفانه مشاهده می‌شود که الگوهای خانواده تا حدودی تغییر یافته و به مرور شاهد جایگزینی سبک زندگی غیردینی یا مدرن، به‌جای سبک زندگی اسلامی هستیم. در این سبک زندگی نامطلوب و غیر دینی، صلح‌رحم که دارای ارزش دینی والایی است، گویا منزلت و جایگاهی برای آن در نظر گرفته نشده و بلکه به‌نوعی ناسازگار با تمایلات فردگرایانه انگاشته می‌شود؛ چرا که معارض با عزلت‌خواهی و فردمحوری حاکم بر سبک زندگی امروزی تلقی می‌گردد.

وضعیت دنیای امروز به‌دلیل غلبه لذت‌جویی و خودمحوری که به انسانها عارض شده، به سمت فردگرایی گرایش پیدا کرده است. در نتیجه سطح آگاهی مردم نسبت به اهمیت پیوندهای خانوادگی در زندگی اجتماعی و آثار مثبت دنیوی و اخروی آن کاسته شده و به‌نوعی ارتباطات صمیمی خویشاوندی را مانع آن لذت‌ها و خودخواهی‌های خود و مانعی برای دستیابی به تمایلات خود می‌داند. زیرا افراد در جامعه به امکانات و توانایی خود تکیه دارند و فکر می‌کنند از حمایت افراد دیگر بی‌نیازند. به‌همین دلیل آنان میل به‌انزوا و ترک مراودات اجتماعی رو می‌آورند؛ رفتاری که نتیجه آن گسست از روابط خویشاوندی شده است.

این پدیده نامطلوب در جوامع امروزی به جهت تقلید کورکورانه از فرهنگ جهانی روز به روز در حال گسترش است. روابط خویشاوندی در چنین وضعیتی، به دلیل غلبه افکار فردگرایانه بی‌ارزش و گاهی ضد-ارزش تلقی می‌شود. امروزه روابط بین افراد جامعه به گونه‌ای رقم خورده که ای بسا افراد یک خانواده هم نسبت به یکدیگر بی‌تفاوت و بی‌محبت شده و هر کسی در گوشه‌ای غرق در فضای مجازی خویش است. وجود خانه‌های سالمندان و شیرخوارگاه‌های فراوان از آثار وجود چنین روابطی است. در چنین محیطی با غلبه روابط سرد بر غالب افراد جامعه آثار مترتب بر آن نیز افزایش می‌یابد و به دوری بیشتر افراد و خویشاوندان از هم منجر می‌شود.

امیرمؤمنان علی (علیه السلام) در حکمت ۱۰۲ نهج البلاغه به نابودی ارزش‌ها در آینده اشاره نموده و زمانی را پیش‌بینی می‌کند که سه گروه پست و بی‌ارزش، سه کار نیک و با ارزش را زشت و بد می‌شمردند: «روزگاری بر مردم خواهد آمد که... در آن روزگار کمک به نیازمندان خسارت، و پیوند با خویشاوندان منت‌گذاری و عبادت نوعی برتری طلبی بر مردم تلقی می‌گردد^۱. امام (علیه السلام) زمانی را پیش‌بینی کرده‌اند که مردم کارهای بسیار خوب را بد می‌شمردند و اشاره دارد به اینکه بشر در زندگی آینده خویش، با مشکلات بیشتری مواجه خواهد بود؛ این مشکلات به علت فاصله گرفتن انسان از رفتارهای شایسته و آموزه‌های متعالی دین ایجاد خواهد شد و در واقع در آن زمان، مردم با اخلاق ناپسندی زندگی خواهند کرد. گویا حضرت به جوامع امروزی اشاره دارد که ایمان و اخلاق از جامعه برچیده شده و مردم دلیلی نمی‌بینند که به نیازمندان دور و نزدیک کمک کنند.

ابن میثم بحرانی در شرح خود چنین می‌نویسد: مقصود امام (علیه السلام) این است که در آن زمان به خاطر بدی مردم و دوری آنها از دیانت و قوانین شرع، اخلاق پست و ناروا به جای اخلاق پسندیده قرار گرفته و ناشایست به جای شایسته؛ در نتیجه... صله رحم را منت، حساب کنند. در صورتی که منت باعث از بین بردن فضیلت صدقه است به دلیل آیه شریفه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى»^۲ (ابن میثم، ۵۱۳۷۵. ش.، ج ۵، ص ۴۹۴).

در مکتب علوی نیز که برگرفته از مکتب وحی است سفارش‌های فراوانی بر صله رحم شده است.

۱. يَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ... يُعَدُّونَ الصَّدَقَةَ فِيهِ غُرْمًا وَصِلَةَ الرَّجِيمِ مَنًّا وَ الْعِبَادَةَ اسْتِطَالَةً عَلَى النَّاسِ.

۲. سوره بقره (۲) آیه (۲۶۴) یعنی: ای اهل ایمان صدقات خود را به سبب منت گذاری و آزار رساندن تباه نسازید.

بحران‌های اجتماعی و روانی در جهان معاصر موجب تضعیف و تزلزل نهاد خانواده و روابط خویشاوندی شده است. به دنبال این بحران‌ها شاهد کاهش و بلکه سقوط ارزش‌های اخلاقی و دینی در جوامع امروزی هستیم. ضعف توجه به تعالیم اجتماعی دین، عدم بهره‌گیری درست از آن در سازماندهی و مدیریت زندگی پیچیده امروز، تنزل شأن و موقعیت ارزش‌های اخلاقی، مهاجرت، فعالیت اقتصادی مستمر برای تأمین هزینه‌های غالباً اسراف‌ی زندگی، نگرش‌های فردگرایی و تجمل‌گرایی، تکبر و فخرفروشی و بسیاری از عوامل دیگر ادعای فوق را تأیید می‌کند.

این در حالی است که در اسلام به صله رحم و حفظ پیوندهای خویشاوندی بسیار سفارش شده و قطع رحم مذموم شناخته شده است. با احیای ارزش‌های مذهبی و اخلاقی و با جامعه‌پذیر کردن افراد و مبارزه با عناصر فرهنگی مزاحم و نیز تمهید برخی زمینه‌ها و زیرساخت‌های معنوی و فرهنگی مناسب و تبیین آثار و کارکردهای این مهم در زندگی، می‌توان تا حدودی تقویت روابط خویشاوندی را به عنوان یک ارزش اجتماعی در جامعه تثبیت کرد.

امید است با تکیه بر ارزش‌های اخلاقی و مذهبی و برقراری سبک زندگی اسلامی و بازگرداندن این ارزش‌ها به شالوده زندگی، بتوانیم نقش صله‌رحم را که از مهم‌ترین احکام الهی و قطع آن از گناهان کبیره و حرام است، درک کرده و آن را در روابط خویشاوندی و اجتماعی رونق بخشیم.

بحث و نتیجه‌گیری

در این تحقیق مشخص شد که صله رحم از آموزه‌های مورد توجه آیات و روایات است. در نهج‌البلاغه نیز نسبت به آن تأکید شده و اهمیت فوق‌العاده کمک، حمایت و محبت نسبت به خویشاوندان و بی‌زاری از قطع رابطه با آنان کاملاً روشن است. نتایج حاصله از این تحقیق و در پاسخ به سؤالات طرح شده در مقاله به شرح زیر است:

صله رحم در اسلام جایگاه والایی دارد و از واجبات است و هرچه رحم نزدیکتر باشد وجوب آن بیشتر است؛ مانند توجه و رسیدگی به والدین.

علی‌رغم اهمیت صله رحم، ضابطه‌هایی وجود دارد که بر روابط خویشاوندی حاکم است که نباید ارحام را بر دین و ایمان ترجیح داد.

با ملاحظه بیانات امام علی (علیه السلام) روشن می‌شود که روابط خویشاوندی بر اساس محبت، بخشش و یاری‌رسانی به خویشان، قوی‌تر و محکم‌تر می‌شود.

استحکام روابط خویشاوندی به انسجام بافت درونی جامعه کمک می‌کند و این به نوبه خود به تقویت ارکان جامعه به طور کلی منجر می‌شود.

فقرزدایی در جامعه از دیگر تأثیرات مثبت توجه به صله رحم است.

خویشاوندی ایمانی از اصل و نسب قوی‌تر و قابل اعتمادتر است.

قطع روابط خویشاوندی پسندیده نیست و آثار مخرب و ویرانگر برای انسان‌ها در هر دو جهان دارد و قاطع رحم مورد خشم خدا قرار می‌گیرد.

عدم توجه به صله ارحام یکی از عوامل مهم پدیده ناخوشایند واژگونی ارزش‌ها در جوامع مختلف امروزی است.

تأثیر زندگی صنعتی و مدرن بر شکل خانواده از گسترده به هسته‌ای، روابط خویشاوندی را نیز متأثر ساخته و صله رحم دچار ضعف جدی شده است.

انسان نمی‌تواند صرفاً به خود اکتفا کند و از دیگران بی‌نیاز باشد و گویا زندگی هر فرد مگر به وسیله اجتماع و تعاون ممکن نیست.

رویکرد دین و نهج البلاغه، صله رحم را به عنوان ارتباط و رفتاری متناسب با ویژگی‌های اخلاقی و رفتاری مطلوب و با کیفیتی ویژه معرفی نموده است تا بهبود روابط فردی، اجتماعی، معنوی و سلامت روانی را به دنبال داشته باشد.

منابع

قرآن کریم

۱. نهج البلاغه، شریف الرضی، محمد بن حسین، ۱۳۸۱ ش، ترجمه: علی، شیروانی، قم: نسیم حیات.
۲. نهج البلاغه، شریف الرضی، محمد بن حسین، ۱۴۱۴ق، (صبحی صالح)، قم: مؤسسه دار الهجرة.
۳. نهج البلاغه، شریف الرضی، محمد بن حسین، ۱۳۶۸ش. ترجمه و شرح: علی نقی، فیض الاسلام اصفهانی، قم: انتشارات فقیه.
۴. ابن حنبل، احمد. ۱۴۱۶ق، مسند/احمد بن حنبل، جلد چهارم، چاپ اول، لبنان: مؤسسة الرسالة.
۵. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۰۵ق، لسان العرب، جلد پانزدهم، قم: نشر أدب الحوزة.
۶. ابن میثم بحرانی، میثم بن علی، ۱۳۷۵ ش، شرح نهج البلاغه، مجموعه ۵ جلدی، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
۷. آمدی، عبد الواحد، و درایتی مصطفی، ۱۳۸۱ش.: تصنیف غرر الحکم، ضریح آفتاب: مشهد.
۸. حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۱۰۴ق، وسائل الشیعة، جلد شانزدهم، بیروت: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
۹. حزان، حسن بن علی، ۱۳۸۷ ش، تحف العقول، چاپ نهم، قم: انتشارات آل علی (علیهم السلام).
۱۰. دهخدا، علی اکبر، ۱۴۰۷ق، لغت نامه دهخدا، جلد هفتم و چهاردهم، تهران: مؤسسه نشر اسلامی.
۱۱. شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، قم: موسسه نشر اسلامی.
۱۲. شیخ صدوق، محمد بن علی بن الحسین بن بابویه، ۱۴۰۴ ق، عیون اخبار الرضا (علیهم السلام)، جلد اول، تهران: منشورات الاعلمی.
۱۳. صادقی تهرانی، محمد، ۱۳۸۸ش.: ترجمان فرقان، قم: شکرانه.
۱۴. طاهری خرم آبادی، سیدحسن، ۱۴۰۷ق، صلة الرحم وقطیعتها، قم: موسسه النشر اسلامی.
۱۵. قمی، شیخ عباس، ۱۴۱۴ق، سفینه البحار، قم: انتشارات اسوه.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۶۹ش، اصول کافی، جلد دوم، طهران: علمیه اسلامیة.
۱۷. کیدری بیهقی، محمد بن حسین، ۱۳۷۵ ش، حدائق الحقائق، جلد دوم، قم: بنیاد نهج البلاغه.
۱۸. گولد، جولوس و ویلیام، کولب، ۱۳۷۶ش، فرهنگ علوم اجتماعی، به کوشش: محمدجواد زاهدی، تهران: مازیار.
۱۹. مجلسی، محمد باقر بن محمدتقی، ۱۴۰۳ق، بحار الأنوار، جلد دهم، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

۱۷. معین، محمد، ۱۳۸۶ش، *فرهنگ معین*، چاپ سوم، تهران: نشر زرین.
۱۸. مفید، محمد بن محمد، ۱۴۱۳ق، *الاختصاص*، چاپ اول، قم: المؤتمر العالمی لألفية الشيخ المفید.
۱۹. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۵ش، *پیام/امام/امیر المؤمنین (علیه السلام)*، جلد نهم، تهران: دار الکتب الإسلامية.

مقالات

۲۰. رضوی طوسی، سید مجتبی، ۱۳۹۲ش: «جایگاه روابط خویشاوندی و صله رحم در تعاملات خانوادگی روزمره: مطالعه شهروندان تهرانی»، *مجله اخلاق زیستی*، علمی پژوهشی، دوره ۳، شماره ۱۰ ص ۱۱۳ - ۱۶۰.
۲۱. شرف الدین سید حسین، ۱۳۹۴ش: «جایگاه صله رحم در سبک زندگی دینی»، *پژوهشنامه اخلاق*، سال هشتم، شماره ۲۷ ص ۸۳ - ۱۰۲.
۲۲. هوشیاری، جعفر و همکاران، ۱۳۹۷ش. «تحلیل فقهی و کارکردهای روان شناختی صله رحم»، *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، سال ۶، شماره ۱۲ ص ۱۲۹ - ۱۵۰.

23. <https://www.pasokhgoo.ir/node/53909>